

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СТИЛЕМ ПРОЗОВОЇ САТИРИ ЯРОСЛАВА ГАШЕКА І КАРЕЛА ЧАПЕКА

Юлія БУЛАХОВСЬКА

*доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник-консультант
Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України*

Зауважу, що стаття буде написана в есеїстичному стилі, і, хоч я, звичайно, буду враховувати наукові погляди відомих українських богемістів (докторів філологічних наук А. Р. Волкова і В. І. Шевчука) у їхніх монографічних дослідженнях про двох найвідоміших чеських письменників ХХ століття (Ярослава Гашека і Карела Чапека), передусім – буду висловлювати власні думки і формулювати свої спостереження щодо стильових особливостей і “літературного походження” їхньої стильової манери.

Щодо Ярослава Гашека, звичайно ж, йтиметься про його “Бравого солдата Швейка”. На мою думку, “коріння” цієї літературної постаті лежить у слов’янському фольклорі – казці “про Іванушку-дурня”, якого презирливо сприймають і його батьки, і нібито розумніші від нього старші брати, а насправді – розумнішим виявляється він сам, і це завдяки щирості й “сумлінності” своєї природи.

У чому полягає *викривальна сатиричність* цього твору? У тому, що Швейк (прикинувшись дурнем, яким він насправді не є) доводить до практичного абсурду всі лицемірні настанови свого начальства (передусім, адміністративно-військового й медичного). Згадайте, наприклад, той епізод, коли він “постає” перед комісією, яка має визначити його “розумові здібності”, то він радісно вигукує привітання імператорові Францу-Йосифу (після чого члени Комісії “виразно Perezирнулися”), а на поставлені йому конкретні запитання щодо “середніх глибин” Атлантичного океану і “усної” відповіді, який буде результат, якщо тризначне число помножити на тризначне, – відповідає миттєво, охоче й привітно: що “середні глибини” Атлантичного океану він не мав, на жаль, змоги особисто “виміряти”. Що ж до результату множення – він миттєво називає якість інше, велике тризначне число. Комісія здивована: як він це знає? А він каже: нехай його “виправлять”, якщо він помилився – при умові, що вони (члени Комісії) зможуть перевірити його теж “усно”, та ще й у швидкому темпі, а не після підрахунків на папері!

Швейк привітно погоджується із “поясненнями” того офіцера, до якого він представлений денщиком, чому весь його кітель “у блювотині”. Офіцерське пояснення таке: це зробив п’яний офіцер – його “напарник” по вечері у ресторані. – Так, так, – обурено “підтримує” його Швейк, – той офіцер страшенний нахаба, бо він не тільки насмілювався “обблювати” весь Ваш новенький кітель, а ще й “наклав” – і не у свої, а Ваші штани!”

Дуже дотепним є і “знуцання” Гашека щодо військової цензури у листуванні “фронту” і “тилу”. “Тиловики” пишуть на фронт, що вдома у них усе гаразд із харчуванням: “ми їмо картоплю, вірніш, її...” – далі слово “лушпиння” викреслено.

Я навела лише окремі приклади з “Бравого солдата Швейка”, а насправді таких “сатиричних перлів” можна навести ще чимало, і я не зовсім згідна з авторами статей

у сучасних енциклопедичних виданнях, присвячених Ярославу Гашеку, що його Швейк є типологічно спорідненим із Санчо Пансою (служником Дон Кіхота у Сервантеса) і Тілем Уленшпігелем – німецьким народним “дотепником”. Дещо спільне, звичайно, у них є, – “здоровий глузд” людини з народу, та Швейк, по-перше, набагато “сучасніший”, а, по-друге, за справедливим висловом автора з “Литературной Энциклопедии” (т. 2, 1929 р., С. 413–414), є “талановитим саботажником” щодо наявної державної системи (внутрішньо абсолютно переконаним і діяльним).

Стиль сатири Гашека, на мою думку, крім слов’янського фольклору, якнайтісніше (в плані традиції) пов’язаний із сатирою *Франсуа Рабле*: фізіологічні, суто побутові натяки, відверто “знижена” мова як автора, так і дійових осіб. Згадаймо у цьому разі і весь “середньовічний бурлеск”, і жанр героїкомічної поеми, де у “високому стилі” навмисно говориться про “події” серед тварин, птахів і рослин тощо. Цікавою і показовою також (на слов’янському матеріалі) може бути й “травестійно-бурлескна” “Енеїда” Івана Котляревського.

Інший тип сатири – у прозі Карела Чапека (маю на увазі його оповідання із двох прозових збірок: “Оповідання з однієї кишені” (1929) і “Оповідання з другої кишені” (теж 1929 року)). Хоч сатира Чапека і написана не набагато пізніше, ніж сатира Гашека, і теж належить до шедеврів саме чеської літератури ХХ століття, вона, як на мене, – все-таки іншого походження: більше пов’язана зі світом культури, мистецтва та самої художньої літератури.

Тут – ширший тематичний контекст, і я, на відміну від багатьох інших сучасних літературознавців, порівнювала б з оповіданнями А. П. Чехова (гумористично-сатиричного плану) якраз не сатиру Гашека, а сатиру Чапека (в оповідній “малій” прозі). На підтвердження моєї тези наведу лише два сатиричні оповідання Чапека з тематично “детективного жанру”. Перше – це зникнення цінних дипломатичних паперів (згадаймо цю тему ще в Едгара По і Конан Дойля – за лінією Шерлока Холмса) – в одного чеського сучасного дипломата. Він взяв додому (що не дозволялося офіційно) “на обробку” якісь документи і, боячись, що на його письмовому столі їх можуть ненароком вхопити й пошкодити діти чи домашній кіт, заховав їх у залізну коробку і поклав... до хатньої комірчини. А вранці з’ясувалося: цю комірчину пограбували – зникло все: і цибуля, і картопля, що там були, і... залізна коробка з дипломатичними документами. Дипломат у відчай припускав хтосьна-що: і те, принаймні, що якийсь ворожий агент у бінокль крізь вікно побачив у нього на столі ці “дипломатично важливі папери” і викрав їх потім з хатньої комірчини, прослідкувавши таємно “дії” чеського дипломата вдома. Простіше – і тому розумніше – діяв дільничний поліцейський інспектор. Він знав напевно, хто серед злодіїв саме цього району міста міг “обчистити” хатню комірчину дипломата. Тільки трое. Двоє з них були зараз у в’язниці, отже, це зробив третій, до якого дільничний інспектор і пішов негайно. З’ясувалося, що той “третій” дійсно викрав цибулю й картоплю, а непотрібну йому залізну банку – викинув на смітник разом з якимись паперами, що в ній лежали.

Друге оповідання – це “історія з’ясування загибелі старої злидарки, яка потрапила на світанку під колеса легкової машини. Машини і її водій – безслідно зникли. Свідком цієї події була лише пара закоханих, які абсолютно по-різному визначали колір машини – від “білого” до зовсім “чорного”. Ще одним свідком події виявився потім поет-декадент, котрий напідпитку вертався у цей час додому. Він теж не міг точно назвати колір машини, яка зникла, тим більше її номер (тоді у Празі мало було легкових машин, і мали вони тільки тризначні номери). Та поет-декадент настільки був все-таки вражений побаченим, що написав з цього приводу вірш (у декадентському вигадливому стилі), а саме: “*на дорозі лежить лебідь зі зламаню шиєю, а*

над ним сяє у ранковому світлі “дворогий” гаснучий місяць”. Поліція дуже сумнівалася, що за цією “асоціативною метафориною” можна буде знайти водія-убивцю, хоча поет-декадент твердив, що образність його вірша – це метафоричне відбиття... *номера машини*. І виявилось, насправді, що зламана “шия лебедя” – це цифра “2” (йшлося, однак, не про “прекрасного лебедя”, а про стару брудну злидарку); що “дворогий місяць над дорогою – це, скоріш за все, цифра “4”, а от “ранкове світло навколо” – цифра “0”.

За “свідченням” п’яного поета знайшли машину з номером “240”, чий водій зізнався у скоєному.

Легко, отже, побачити сатиричність твору Чапека, де висміювалося “слідство” за свідченням “безтурботних” закоханих, а головне, пряму сатиру на “декадентське викрутасне” мистецтво. Згадаймо у зв’язку з цим і його комедію (написану разом із братом-художником) “З життя комах”, і його незакінчену повість “Життя і творчість композитора Фолтіка”, присвячену проблемі мистецтва і псевдомистецтва.

Можна впевнено твердити, що сатирична проза Ярослава Гашека в його “гуморесках” і сатирична проза Карела Чапека в його оповіданнях (а не тільки в сатиричній драматургії і науковій фантастиці) все одно належать до *різних літературних манер*, і в їхньому дослідженні є декілька *різних масштабних “типологічних площин”* у розрізі світової сатири: одні – ближчі якраз до фольклорно-бурлескних джерел, а інші – до джерел просвітницько-літературних на зразок сатири Вольтера (“Орлеанська Діва”), хоча і сатира Ярослава Гашека, і сатира Карела Чапека далеко не належить до побутового гумору, а є *громадсько-соціальною* в своїй основі, вона – антимілітаристична, антиміщанська, вона викриває, насамперед, “державне лицемірство”, егоїзм влади і брехливий лібералізм.